

працюють на посадах у державних органах, установах і організаціях. Поняття державної служби в політичному аспекті – це діяльність по реалізації державної політики, досягненню вироблених усіма політичними силами державно-організованого суспільства цілей і завдань щодо забезпечення розквіту, сталості і стабільності останнього. Поняття державної служби в організаційному аспекті – це система державних органів, установ, організацій, посад, а також організаційно-управлінських норм, способів, процедур, правил, стандартів і традицій, що складають єдиний механізм регулювання і координації сумісної діяльності державних службовців, надання взаємодії компонентам державної служби узгодженості для досягнення і вирішення її цілей та завдань. Поняття державної служби у правовому аспекті – це система юридичних норм, покликаних забезпечити формування, організацію та функціонування державних органів, установ й організацій, практичне виконання державними службовцями своїх службово-посадових прав і обов'язків.

Список літератури: 1. Бахрах Д.Н. Административное право. М., 1993. 2. Дубенко С.Д. Державна служба і державні службовці в Україні: навчально-методичний посібник. К., 1999. 3. Государственная служба: теория и организация: Курс лекций / Кол. авт.: Е.В.Охотский, В.Г.Игнатов, Б.В.Лытов и др. Ростов-на-Дону, 1998. 4. Государственное управление: основы теории и организации: Учебник / Под ред. В.А.Козбаненко, 2000. 5. Державне управління: теорія і практика /За заг. ред. Б.Б.Авер'янова, К., 1998. 6. Ноздрачев А.Ф. Государственная служба. М., 1999. 7. Государственная служба Российской Федерации: Первые шаги и перспективы / Под ред. Г.В.Атаманчука. М., 1997. 8. Облонский А.В. Человек и государственное управление. М., 1987.

Надійшла до редколегії 12.10.02

Т.Г. Сидорчук

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ПРОХОДЖЕННЯ ВЧЕНИМИ СТУПЕНІВ ЇХ НАУКОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Нормативно-правова база регулювання процесу проходження вченими ступенів їх наукової кваліфікації історично склалася досить давно й була пов'язана насамперед із практикою присудження наукових ступенів і звань. Початком підготовки наукових працівників, які отримували наукову ступінь доктора права після захисту дисертації, вважається XII століття. Вперше докторська ступінь стала присуджуватися з 1130 р. на юридичному факультеті найдавнішого європейського університету в Болоньї. Розвиток освіти й виникнення університетів у Європі поставили викладачів перед необхідністю готувати спеціальні наукові праці, що їх стали називати *dissertatio* (дисертація). Потім досить швидко католицька церква увела ступінь доктора богослов'я, котрий присуджував або особисто римський папа, або ним на те вповноважений канцлер університету. Ступінь доктора медицини присуджувала конгрегація медиків – членів медичного факультету університету.

Природно, що фахівці (особливо при масовому виробництві та споживанні відповідних послуг) повинні бути сертифіковані. Природним також є і прагнення до деякої визначеності в ієрархії рівнів кваліфікації фахівців. Докторська кваліфікація визначалася необхідністю здобувача пройти попередньо всі нижчі академічні ступені, починаючи з рівня бакалавра. Скласти іспити, витримати публічний диспут, дати пробну лекцію, написати дисертацію – все це необхідно було робити латинською мовою. Вперше про право присвоєння ступеня бакалавра студентам після завершення ними початкового етапу вищої освіти згадується у статуті Паризького університету в 1215 р. З початку XIX ст. ступінь бакалавра став присвоюватись у Франції особам, котрі мали середню освіту. У Росії бакалаврами вперше стали іменуватися викладачі духовних академій, а з кінця XVIII ст. цей ступінь став надаватися випускникам учительського інституту при Московському університеті. Дозволялося допускати до іспитів на наукові ступені студентів, які закінчили Головний педагогічний інститут. Проте кількість вакансій в університетах не зменшилася; їм, як і раніше, бракувало кваліфікованих викладачів і науковців. 24 січня 1803 р. наказом царя у Російській імперії вперше були введені наукові ступені кандидата, магістра та доктора наук [1]. До цього (в 1791 році) тільки Московському імператорському університетові було надано право присуджувати науковий ступінь доктора медицини [2, с.11]. Процедура отримання наукового ступеня включала усні та письмові іспити, а після цього – публічний захист дисертації на засіданні факультету. Під час захисту дисертації повинен був виступити один, а з 1804 року – два опоненти.

Відповідно до університетських статутів різних років, особи, котрі успішно закінчили повний курс російського університету, одержували звання дійсного студента, що надавало право за певних умов (закінчення університету з відмінними результатами й виконання дисертації) претендувати на перший науковий ступінь – кандидата, наступними ступенями були магістр і доктор. Порядок одержання наукового ступеня магістра закріплений у спеціальному Положенні про надання наукових ступенів, затвердженого в 1819 р., яким введено також науковий ступінь доктора наук. Положення визначало науки, за якими могли проводитися іспити на наукові ступені і присуджуватися ступені. Це може вважатися, очевидно, першою номенклатурою спеціальностей учених. Усі науки поділялися на чотири факультети (розділи): богословський, філософський, юридичний і медичний. У Положенні про надання наукових ступенів 1844 р. і в наступних університетських статутах магістрат був збережений.

Таким чином, на початку XIX століття у зв'язку зі створенням у Росії університетської системи були законодавчо сформульовані загальні принципи наукової атестації. Право давати наукові ступені чи «достоїнства» було надано указом Олександра I «Про упорядження училищ», порядок був детально розроблений, аж до процедурного регламенту. Статут визначав склад університету, керівництво, обов'язки викладачів, вимоги до здобувачів наукових ступенів і процедуру «проведення в університетське достоїнство» [3, с.35]. Усі «кандидати на науковий ступінь» повинні були складати іспити спеціальній комісії під головуванням декана. Університетський ста-

тут 1804 року був значним кроком у створенні системи та регламентації підготовки й атестації наукових кадрів. Особливо важливим була та обставина, що право присудження наукових ступенів одержали всі російські університети. Подібного підходу в масштабі держави не було в жодній країні світу.

Система присудження наукових ступенів і звань, яка складалася в Російській імперії і, зокрема, в Україні, відрізнялась від системи інших країн. Так, в університетах Європи історично склалося три наукових ступені: бакалавра, магістра і доктора. У Росії з самого початку були значно ускладнені вимоги до осіб, які готувалися до наукової і педагогічної діяльності. До професорської діяльності вели три ступені: державний екзамен після закінчення університету; магістерський екзамен і магістерський диспут або захист дисертації на науковий ступінь магістра; докторські екзамени й публічний захист докторської дисертації. Для отримання кожного з них необхідно було підготувати і захистити дисертацію. 4 січня 1864 року було затверджено «Положення про випробування на звання дійсного студента і на наукові ступені» [4]. Положенням визначалася однакова кількість розрядів наук – 39 – як для здобувачів наукового ступеня кандидата, магістра, так і доктора наук.

Кінець ХІХ ст. став періодом суттєвого зростання університетських наукових кадрів. Так, у Харківському університеті за три роки (1875–1877) здобули ступінь доктора 10 осіб і магістра – 7, у Новоросійському університеті з 1865 по 1875 рік ступінь доктора наук здобули 2 особи, а магістра 13 осіб. Велике значення для підготовки вітчизняних наукових кадрів для всієї імперії, у т.ч. і України, мав Дерптський університет у Росії. Заснований при університеті інститут професорських стипендіатів, у якому вчилися молоді вчені з різних університетів, за 10 років підготував 22 професорів. Дерптський університет взагалі був у кріпосницький час «розсадником» професорів: зі студентів, які закінчили університет до 1860 року, вийшло біля 170 професорів російських університетів і членів Академії наук [5, с.180].

Кількість науково-педагогічних кадрів в університетах України на початок ХХ ст. збільшилася неістотно. У Харківському університеті, наприклад, у 1913 р. викладало 157 чол., з них 86 професорів; в Київському університеті викладало 166 чол. (79 професорів), у Новоросійському університеті 125 чол., з яких 68 були професорами. Професорський склад у вузах України складав близько 51%. [2, с.33]. У царській Росії так і лишилося нерозв'язаним питання щодо присудження наукового ступеня доктора наук з технічних дисциплін. З усіх інших дисциплін, крім медичного факультету, були встановлені два наукові ступені — магістра і доктора з обов'язковим складанням магістерських іспитів і захистом дисертації. Медичний факультет до жовтня 1917 року перебував в особливому становищі і мав лише один науковий ступінь — доктора медицини.

Після революції з метою оновлення професорсько-викладацького складу вузів Раднарком республіки декретом від 18 травня 1919 року скасував усі наукові ступені і вчені звання та пов'язані з ними права й переваги і

запровадив заміщення кафедр за конкурсом, в якому мав право брати участь кожен громадянин республіки. «Всі наукові ступені і звання, а також всі пов'язані з цими ступенями переваги і права скасовуються. Особи, які працювали в науковій асоціації навчального закладу або займалися викладацькою діяльністю у вищих навчальних закладах, мають право на одержання відповідного посвідчення. Кафедри заміщуються за конкурсом, але кандидатура може виставлятися кожним громадянином Республіки» [6, с.50–51]. Встановлювалося єдине звання професора для провідних викладачів вищих навчальних закладів і звання викладача для інших. Крім того, Радянська влада ввела новий порядок заміщення посад у вузах: викладачі призначалися на посади професорів державними органами. Стара система виборів їх колегами була скасована. Кадри викладачів поповнювались майже виключно комуністами, які мали вищу освіту.

Важливий етап в укомплектуванні закладів науки висококваліфікованими кадрами почався після постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року «Про вчені програми та режим у вищій школі та технікумах» [7, с.409], в якій вперше закон встановлює єдиний для всієї країни порядок підготовки наукових працівників через аспірантуру. Враховуючи нові вимоги до науки, в постанові визначається за необхідне встановлення наукових ступенів. Згідно з цією постановою, з метою заохочення до наукової праці й підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів, РНК СРСР 13 січня 1934 року прийняла постанову «Про наукові ступені й звання» [6, с.627]. Були встановлені два наукових ступені – кандидата і доктора наук. Учені звання виявлялись різні. Науково-педагогічним працівникам присуджувалися вчені звання асистента, доцента і професора, науковим працівникам науково-дослідних установ – молодшого наукового співробітника та дійсного члена науково-дослідної установи. В постанові були визначені умови та порядок присудження наукового ступеня та присвоєння кожного вченого звання [8]. Визначальним тут було складання кандидатських іспитів та публічний захист дисертації. Присудження наукових ступенів на основі захисту дисертації та вчених звань з урахуванням відповідного наукового ступеня, рівня наукової творчості, виконання науково-педагогічної функції було стимулом розвитку науки, підвищення наукової кваліфікації викладачів, а значить і поліпшення якості підготовки спеціалістів. Зростало і значення вишого навчального закладу. Був затверджений список вищих навчальних закладів, які мали право приймати кандидатські й докторські дисертації до захисту. В Україні його отримали Київський, Одеський, Харківський, Дніпропетровський університети та мережа найбільших інститутів республіки. Вузи України в основному самі забезпечували себе науковцями.

У кінці 30-х років у республіці була складена система підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, яку в подальші роки фактично лише вдосконалювали чи модернізували. Швидко зросла кількість викладачів і доцентів на кафедрах. Однак організаційні форми підготовки докторів наук ще не визначилися. Питання про підготовку докторів ставилося на Раді ректорів університетів у 1939 році, де висувалася пропозиція про створення «докторської аспірантури». Пізніше була створена докторантура.

Магістрат був відсутній до 1933 р., коли президія Всесоюзного комітету по вищій технічній школі (ВКВТШ) встановила нову ієрархію вчених звань: професора, доцента й асистента, а також ступенів – доктора (вища ступінь) і магістра (наукова ступінь). Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 13 січня 1934 р. «Про наукові ступені і звання» ступінь магістра була остаточно скасована. Видана через три роки (20 березня 1937 р.) постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про наукові ступені і звання» зберегла наукові ступені, введені в 1934 р., і встановила такі вчені звання: асистент – у вузах, молодший науковий співробітник – у науково-дослідних установах, доцент – у вузах, старший науковий співробітник – у науково-дослідних закладах; професор – у вузах і науково-дослідних закладах.

Довгі роки підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів знаходилась у підпорядкуванні різних керівних організацій. Спочатку цим займався Наркомат освіти РРФСР, потім – Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. У державі не було єдиного кваліфікованого центру, який би здійснював керівництво атестацією кадрів. Тому, згідно з постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 18 жовтня 1974 р. «Про заходи щодо подальшого поліпшення атестації наукових та науково-педагогічних кадрів» [9], була створена нова, міжвідомча система, яка була повинна вирішувати це завдання на чолі з Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР (ВАК). Це був єдиний, загальносоюзний орган, який присуджував наукові ступені та присвоював вчені звання. Головними завданнями ВАК вважалися: керівництво атестацією кадрів, утворення спеціалізованих рад по захисту дисертацій, затвердження їх персонального складу, участь у плануванні підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, забезпечення високих вимог до всіх здобувачів наукового ступеня [10, с.337]. На чолі загальносоюзної системи атестації знаходилась Вища атестаційна комісія, створена з метою забезпечення єдності вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань. Тривалий час вона працювала в системі вищої освіти. Однак у зв'язку зі зростаючими масштабами підготовки наукових кадрів, що стала здійснюватися не тільки у вищій школі, але і в академічних та галузевих інститутах, атестація наукових і науково-педагогічних кадрів набула міжгалузевого загальнодержавного характеру. Внаслідок цього Вища атестаційна комісія в 1974 році одержала статус міжгалузевого державного органу, що здійснювала керівництво системою атестації в СРСР.

Науковий ступінь кандидата наук присвоювався рішенням спеціалізованої ради вишого навчального закладу або науково-дослідної установи після публічного захисту кандидатської дисертації. Вища атестаційна комісія в порядку контролю розглядала всі кандидатські дисертації, що були захищені у спецрадах, і на колегії приймала рішення про надання диплому, або скасовувала рішення спецради.

Науковий ступінь доктора наук присвоювався рішенням президії ВАК СРСР на основі клопотання спецради вишого навчального закладу або науково-дослідної установи після публічного захисту дисертації і висновку експертної ради ВАК СРСР. Тільки після цього докторам і кандидатам наук видавались дипломи єдиного зразка. Були підвищені й вимоги до порядку

подання дисертацій до захисту: захист докторської дисертації проводився не раніше 6 місяців після публікування праць здобувача, які відображали основні результати дисертації, а захист кандидатської дисертації – через 4 місяці. Здобувачам призначались офіційні опоненти: для докторської дисертації – 3, а для кандидатської – 2 опоненти. Обов'язковим для докторської дисертації вважалося подання оголошення в Бюлетені ВАК СРСР. ВАК встановлювала також і порядок проведення засідання ради.

Положення «Про порядок надання наукових ступенів та присвоєння вчених звань» було основним документом і в подальші роки. Створена в ті роки система атестації працює й сьогодні майже без серйозних змін.

Сьогодні, з оновленням вищої школи, проводиться велика робота з метою укріплення правового «фундаменту» перетворень. Чинне законодавство з питань вищої школи сьогодні є стрункою системою нормативних правових актів, яка включає закони, постанови та розпорядження Уряду країни, а також спеціальні акти, що регулюють різноманітні види відносин, які виникають у повсякденній діяльності вищих навчальних закладів. Відносини, що виникають у зв'язку з навчанням студентів та підготовкою кадрів у вищих навчальних закладах, регулюються нормами адміністративного права, а питання, що виникають у процесі проведення наукових досліджень між вузами та виробництвом, – нормами цивільного права. Трудові відносини працівників вищої школи регулюються в основному нормами трудового права. У порівнянні з загальними нормами трудового законодавства, а також з нормами, що діють в інших галузях права, вони враховують специфічні особливості трудових відносин науково-педагогічних працівників вузів. Сьогодні внесено вагомі зміни у правове регулювання трудових відносин, зокрема в оплату праці та преміювання наукових працівників, у підготовку наукових кадрів через аспірантуру та докторантуру, по-новому врегульовані питання атестації наукових співробітників та професорсько-викладацького складу вузів, внесено корективи в порядок присудження наукових ступенів та присудження вчених звань тощо.

Список літератури: 1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб., 1884. Т.1. Стб.17. 2. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. М., 1950. 3. Зинченко В.П. Освіта і духовність. М., 1990. 4. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб., 1863. Т.3. 5. Менделеев Д.И. Какая же Академия нужна в России? // Новый мир, 1966. №12. 6. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. М., 1950. 7. Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. документів. К., 1959. Т.1. 8. СЗ СССР. 1932. № 68. 9. Фронт науки и техники, 1934. №8. 10. СП СССР. 1974. №22. Ст.131. 11. Коржихина Т.П. История государственных учреждений СССР. М., 1986.

Надійшла до редколегії 16.09.02